

מרגלית באנגלית

דברים לערב לכבוד סיום מפעל מהדורת פריצקר של הזוהר
מאת יהודה ליבס

חוששני שדברי עשויים במידת-מה לקלקל את החגיגה. אך אינני צריך להתנצל. כי מלכתחילה, כשפנו אלי להשתתף, הבהרתי שאני עתיד לומר גם דברים לא קלים והפצרתי לשקול פעם נוספת את הפנייה.

הדברים הבאים יכללו אפוא גוד ניוז ובד ניוז, ברכה וקללה, ואפתח בשבח, וגם הוא לא מועט כלל: דני חבר שלי ואני אוהב אותו, ובלי קשר לכך סבור אני שלפנינו מפעל מונומנטאלי הן בכמות ובעיקר באיכות תרגום הזוהר, שהיא בעיני ממש הטובה ביותר האפשרית.

לתרגום כזה של הספרות הזוהרית יש אף חשיבות בתחיית ישראל, שכן עיקרו של הזוהר הוא תיקון ואף מעין לידה מחדש (רנסאנס) של היהדות. בהופעתה בימי הביניים בראה התנועה הספרותית הזוהרית שלב חדש בתולדות הדת, כשהיא מעלה מן הנשייה והאיבון את היסודות הדתיים המיתיים וצובעת אותם בגוונים זוהרים. בכך ניצלה הדת משתי קללות: הגשמה והפשטה, והוסרה ממנה גם דיבת הלגליזם, אף שבזוהר מעמד המצוות ומשמעותן דווקא נתבצר. כאן הודגשו היסודות האוניברסאליים שביהדות, ונכללו בתוכה יסודות רבים מחכמות הגויים, וזאת עם העמדה חדשה ותקיפה של בחירת עם ישראל וייחודו. גם היסוד הארוטי קיבל כאן מעמד חדש, ככוח יצירה שפועל בשני המישורים, האנושי והאלהי, ובעזרתו נפתח פתח אין-סופי לחדשנות דרשנית (בגבולות דרכי התורה). כמו כן נחצתה כאן התהום בין אל ואדם, ונתכונן מיתוס הצדיק כיסוד עולם, שהתלבש בדמותו של גיבור הזוהר, ר' שמעון בר יוחאי. הזוהר מביע זאת במקום אחד (ח"א, יא ע"א) בתיאור חזיון של מרגלית שאורה עולה מביתו של יוחאי אבי שמעון, ומאיר את העולם כולו. ואכן אפשר שמפעל התרגום הנוכחי מקדם חזון זה, גם אם כאן זאת מרגלית באנגלית.

מעלתו וחשיבותו המדעית של המפעל ניכרת כאן כבר לפני התרגום, בשלב שבו ביררו העושים במלאכה את הנוסח המקורי הנכון של כל מאמר זוהרי, ובכך לא רק ביססו את התרגום על נוסח משובח, אלא השלימו במידה רבה את המחסור הדוחק במהדורה ביקורתית של הזוהר. על כך נוספה כאן גם עריכה חדשה של קטעים מן הספרות הזוהרית, שבדפוסים המסורתיים בהרבה מקרים מופיעים לא במקומות המתאימים לפי הרצף האורגאני של היצירה, וכאן שולבו בשום שכל.

ומעל הכול, כמובן, התרגום עצמו, השוטף וקולח ומהווה, עם ההערות הנלוות לו, גם פירוש מצוין לזוהר (גם אם אפשר כמובן גם לחלוק ולהתווכח ולהציע פירושים אחרים). בכול ניכר אפוא שמפעל זה נעשה בידי אנשים ראויים ביותר, ובראש וראשונה דן מט, שהשקיע בו מחשבה מעמיקה וידע עצום בספרות הזוהרית ובמקורותיה, וגם בספרותם של פרשנים וחוקרים שהוא משתמש בהם בחכמה הן בתרגום עצמו, והן בהפניות הרבות שבהערות.

קיבלנו כאן אפוא כלי מצוין ללומדי הזוהר וגם לחוקריו. גם לי מזדמן לא פעם להיעזר בתרגום זה ובהערות, וגם להתפעל. ואציין דוגמה מן הזמן האחרון: לאחרונה עוסק אני בשאלת יחסו לזוהר של ר' יצחק דמן עכו, זה שבעדותו המפורסמת מתאר את התחקותו על מקור הזוהר. והנה מצינו בזוהר גופו (ח"ג, שג ע"ב) סיפור על חכמים שמוצאים במערה ספר מסתורי ומנסים לעמוד על עניינו, ואחד מהם שמו ר' יהודה דמן עכו. בשיחה עם חברים שיערתי שמאחורי דמות זו נמצא בעצם ר' יצחק, והסיפור הזוהרי כולו הוא גרסה אחרת לסיפור התחקותו על עקבותיו של ספר הזוהר. לשוא חיפשתי הערה על כך במחקרים הרבים על ר' יצחק והזוהר. גם בהערות הרבות שמעיר גרשם שלום על דף זה לא נמצא רמז לר' יצחק, אך לבסוף מצאתי זאת בהערותיו של מט לתרגום שלפנינו, ושמחתי להסתייע בו גם בפרשה מרתקת זו.

אבל כאמור לא הכול רק ורוד. המפעל שלפנינו מעורר בי גם מורת רוח, שהחלתי לחוש בה כבר בשעה שיצא פרוייקט זה אל הדרך, לפני יותר מעשרים שנה. גם אז כשהוזמנתי לשיקאגו להשקתו של המפעל, ביקשתי להשמיע גם דברי תוכחה. זכורני שפתחתי את דברי בציטוט מבלעם: 'מן ארם ינחני בלק

מלך מואב מהררי קדם', ובאמת קרה לי אז מה שאירע לבלעם, ונמצאתי דווקא מברך. כי דברי הביקורת שלי הוכלו על ידי עושי המלאכה וטובעו באירוח היפה והנדיב ובחברות הטובה.

אמרתי אז שאסור להסתפק בתרגום, אלא יחד אתו צריך להדפיס גם את הזוהר בשפתו המקורית. בדעה זו שותפים היינו אני וחברי משה אידל, אך דומה שהדברים לא עשו רושם מספיק עמוק. כדי לפייס הסבירו לנו שיהיה אתר אינטרנט שבו יתפרסם המקור. ואכן נמצא אתר כזה, אך לא די בו, כי לא לשם יפנה הקורא הרגיל, הציבור הרחב שאליו מיועד הספר בעיקרו, גם אם תינתן לו האפשרות, אלא בדרך כלל יסתפק בספר שבידו.

יתר על כן. האתר האמור כולל היום רק את הטקסט הסופי והרציף בלי אפראט מדעי. שמעתי שכבר שוקדים על תיקון הדבר, ובעתיד יהיה לפנינו אתר שבו גם אפשר יהיה לעבור בקלות מן הטקסט האנגלי אל המקור העברי ושם אפשר יהיה גם למצוא בקלות את המקור לכל גרסה. אני מקווה שזה אכן יתבצע במהרה. ואז תתוקן במידת-מה התקלה שעליה מבקש אני להתריע עתה.

דברי מכוונים אפוא גם כדי לקדם שיפור כזה באתר, אך גם כנגד מה שמשדר הספר המודפס שלפנינו, שהוא, חוששני, אינו עשוי להשתנות. הכותרת שעל כריכת הספר היא בעברית: 'ספר הזוהר', ועל עטיפתו נוסף גם באנגלית: The Zohar Pritzker edition. זו כותרת מטעה ואף קצת מקוממת, כי המצוי למעשה אינו אלא תרגום אנגלי לזוהר מאת דני מט, וכן נתן וולסקי וג'ואל הקר.

תרגום הזוהר אינו יכול לעמוד במקום המקור. אמרתי שזה התרגום הטוב ביותר האפשרי, ועתה אוסיף שדווקא בכך הוכח סופית שאי-אפשר לתרגם את הזוהר, כלומר לספק תרגום שניתן להשתמש בו במקום המקור. ניתן אומנם להמציא תרגום בבחינת כלי עזר טוב וכעין פיגום ללמוד את המקור בעזרתו ולתווכו לקוראים, ואכן הספר שלפנינו, על כל כרכיו, הוא תיווך מצוין בין הזוהר ללומדיו ובעיקר לדוברי האנגלית, אך זאת רק כל עוד נחשב הוא למתווך, כלומר כאשר הוא מודע לכך ומבהיר לקוראיו שהוא נמצא בתווך ואיננו מעין מקור.

בשל אופיו הלשוני והדרשני של הזוהר אי אפשר להבינו באמת אלא במקורו ובידיעת שפת מקורותיו המקראיים והמדרשיים. יתר על כן, לשון הזוהר מתאפיינת בכך שתבניות לשון מעטות מכילות קונוטאציות רבות בכיוונים שונים, ואי אפשר לשמר זאת בתרגום, ואף הערות פרשניות רבות לא ישלימו חסרון זה ולא יכסו את כל גוני המשמעות. הערותיו של דני יפות וטובות ומאירות את הטקסט מצדדים שונים, אף תמיד יש ויהיו גם אפשרויות נוספות על אלה שכלולות בהן. שכן, כפי שאני נוכח לדעת שוב ושוב, בכל לימוד מחדש של מאמר זוהרי צצים עוד פירושים והקשרים שלא העלית על דעתך בפעמים הרבות שלמדת אותו.

הזוהר זורק ניצוצות לכל עבר, כך מתואר הוא בראשית ספר תיקוני זוהר. למילותיו המקוריות יש כוח יצירה שאינו פוסק, וכל תרגום דינו להרדים כוח זה. ולא בכדי אמר האר"י הקדוש (עץ חיים לד, ב), שתרגום בגימטריה תרדמה. נוסף על כך אין זוהר בלי לשונו המקורית, הארמית המיוחדת לו. זו איננה לבוש חיצוני, אלא מרכיב חיוני שהולם בדיוק את תוכן הדברים ואת הניגון שבו צריכים הם להיאמר, כפי שניסיתי להבהיר במאמרי 'עברית וארמית כלשונות הזוהר'.

הזוהר הוא בבחינת נדבך נוסף של התורה, אשר ניתרגמה פעמים רבות, ומגורל תרגומיה אפשר ללמוד משהו גם על תרגום הזוהר. התרגום בהא הידיעה הוא תרגום אונקלוס, התרגום הארמי של התורה, שחשיבותו לא פסקה אף בשעה שפסק כבר הדיבור בארמית. זה נתאפשר מאחר שתרגום אונקלוס אינו מחליף את התורה במקורה, אלא תמיד נכתב ונדפס ביחד עם לשון הקודש בנותנו עדיפות למקור. ביטוי בולט לכך אפשר למצוא במצוות חז"ל 'לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום' (ברכות ח ע"א). אגב, שלא כפירוש המקובל של הוראה זו, שלפיו יש לקרוא פעמיים את המקור ופעם אחת את התרגום, הזוהר (ח"ב, קלב ע"ב) מפרש שרק ליחיד מותר לתרגם, ואסור לעשות זאת בציבור. ובאותו מקום מדגיש הזוהר ואומר שעל המקור נאמר מעלין בקודש (יומא, יב ע"ב) ואילו את התרגום מורידין ולא מעלין.

למה כל כך הקפידו חכמים שהתרגום יישאר בצל המקור? בנוסף לסיבה דלעיל, על קוצר ידו של תרגום למצות את מקורו, דומה שחששו הם גם מן הסכנה האורבת לנמעני התרגום ולזהותם מטשטוש הגבולות בין תרגום למקור.

סכנה זו למדו חכמים מן הניסיון הקשה שחוו עם התרגום הראשון של התורה, תרגום השבעים לשפה היוונית, אף שגם זה תרגום מצויין כשלעצמו, וחז"ל מספרים (מגילה ט ע"א) שהוא נעשה בעצתו של הקב"ה. ועוד שבחים עצומים מצויים עליו כידוע באיגרת אריסטאס ובכתבי פילון.

אך גם דברים רעים אומרים חז"ל על תרגום השבעים. לפי מסכת סופרים (א, ח) יום תירגום התורה ליוונית היה 'קשה לישראל כיום שעשו בו ישראל את העגל'. ולפי מקור אחר (תוספת למגילת תענית, שנדפסה בסדר עולם רבא ויניציה ש"ה, כד ע"א) באותו יום, שמונה בטבת, 'החושך בא לעולם שלושה ימים'. וכן יסד הפייט בסליחה לעשרה בטבת: 'כלתה רוחי בחודש זה כנכתבה דת יוונית, לכן וימש חושך שלושת ימים וגזרתים תענית'.

לדעתי אפשר ליישב בין אלה, ולומר שכשהוא לעצמו תרגום השבעים טוב הוא, אך גרם רעה כאשר ראו בו קוראיו כעין מקור והזניחו את התורה שבלשון הקודש. על חומרת העניין יעיד סופו של דבר: תרגום השבעים ניתק עצמו ממקורו העברי ואף הפך בעצמו למקור שממנו הוסיפה התורה וניתרגמה לשפות אחרות, ואף מעם ישראל ניתק עצמו תרגום השבעים והפך להיות נחלת הנצרות, שכידוע עברה מישראל אל הגויים והפכה אותם כביכול ל"ישראל האמיתי". על תהליך זה אכן מתלונן המדרש (תנחומא כי תשא - פרק לד), המספר שהקב"ה צפה 'שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראין בה יוונית והם אומרים אנו ישראל'. ובמקביל לכך, במרוצת דורות לא רבים אחרי התירגום אבדה ונכרתה מישראל גם קהילת אלכסנדריה עצמה, זו שבתקופת בית שני היתה כנראה רוב בניינו של עם ישראל.

גם על הזוהר הוצאת פריצקר לחשוש מכך, כי קל לשער שרבים יטעו לחשוב שזה בעצם ולמעשה ספר הזוהר. בין אלה אפשר למנות גם חוקרי דת כלליים, שאינם מצויים במדעי היהדות, וכבר שמעתי שיש מהם שמצטטים את התרגום הזה כמקור. אך עיקר הבעיה נוגעת לציבור יהודי ארה"ב, אוהבי יהדות שאינם

תלמידי חכמים, שנח להם לקבל מהדורה אנגלית זו כאילו היא הדבר האמיתי. את אלה התרגום שלפנינו גם אם מקרב ביד אחת אל העולם היהודי, ביד השנייה דווקא מרחק.

יתר על כן. גם על יהדות ארה"ב מרחפת היום סכנת אובדן כפי שפקדה את יהדות אלכסנדריה. בעינינו רואים אנו איך שענף יהודי חשוב זה, לפחות בחלקים הבלתי אורתודוקסיים שלו, הולך ונעלם (בילדותי היה מספר יהודי ארה"ב לפחות כפול מאשר היום). זה תהליך שאולי אי אפשר למנוע (אלא בעלייה ארצה), אבל בכל זאת, כאשר גם חכמים אותנטיים, שיודעים ומייצגים את הספרות הדתית העתיקה במקורה, במקום שיעמדו בפרץ נותנים הכשר וגושפנקא להתבוללות, קשה הדבר בעיני. ובמשהו כזה חש אנוכי גם כאשר מגישים לציבור תרגומים בתחפושת של מקור.

זה דומה בעיני להכשר כאילו רבני על נישואי תערובת (או אף על גרועים מאלה), וכן מתקשר הדבר בעיני למגמה שאני מבחין אצל דוברים אחדים של יהדות אמריקה, להפוך את היהדות לאך עוד גוון מגוני התרבות האמריקאית הכללית, כמו פלג שנבלע בים. לשם כך יש מהם שמתאמצים גם להחליש את הזיקה למדינת ישראל ולמאבקה, ואף שוקעים בעיונים תיאולוגיים, שמבטלים את הצד הלאומי של הדת, כדי להושיב על כס ה' צבאות את פוליטיקלי קורקט.

בזוהר יש אומנם גם צד אוניברסאלי, והוא פתוח לתרבויות העולם ומסוגל לשלבן בתוכו בבחינת ניצוצות שניתזו ונשרו מן המקור (כפי שאני מראה בספרי פולחן השחר), אך זאת בלי להיטמע במיסטיקה כללית ברוח הניו אייג', אלא בשמירה על הירארכיה והבדלה בין העיקר היהודי לבין הטפל המשתלב בו. עתיקא קדישא האוניברסאלי מיתקן באידרא הזוהרית בתיקוניו, ואינו מאיר לעולם אלא בהסתכלותו בפני זעיר אנפין, היסוד הפרטיקולארי, אלהי ישראל.

אך מאחר שיסוד זוהרי זה אינו מתבטל גם בתרגום, למרות מה שאמרתי המפעל שלפנינו עשוי להיות לברכה גם באשר לתודעה הדתית ולזהות היהודית, ובוודאי כאשר יתוקן גם האתר כפי שהובטח. שכן זוהר הזוהר הוא תיקון והפנייה של פני האל לישראל באהבה.